

University of Tehran Press

The Islamic Jurisprudence Ruling of the Amount of Milk in Proving Mahramiyyat Caused by Breastfeeding in the Viewpoint of the Shi'a and the Sunni Jurisprudence

Ali Farsimadan

Department of Law and Comparative Jurisprudence, Faculty of Islamic Denominations, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. Email: alifarsimadan98@gmail.com

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received 14 september 2022

Revised 15 may 2023

Accepted 15 may 2023

Published online 28 June 2023

Keywords:

Cause of Privacy,

Fosterage,

Privacy Caused by Breastfeeding,

Comparative Jurisprudence

ABSTRACT

Breastfeeding is one of the causes of mahramiyyat (privacy). Utilizing a descriptive - analytical method, the present study endeavors to address the basic issue that to what extent breastfeeding will bring about privacy in Islamic jurisprudence. The author has attempted to make a comparative and critical study of the issue from the standpoints of the Shi'a and the Sunni jurisprudence so as to shed light on the similarities and differences between the Shi'a and the Sunni jurisprudence. The Shi'a jurisprudence addresses breastfeeding privacy in terms of the effect, amount and duration of breastfeeding. The effect signifies the breastfeeding which triggers the growth of flesh and intensification of bones. The duration of breastfeeding denotes one full day during which the infant is not fed on food or other women's milk any longer. Regarding the amount of milk, there is a difference of opinion among the Shi'a jurists including 1, 10, and 15 times and 15 full days. Nevertheless, the Sunni jurists have different viewpoints in terms of the effect and the amount of breastfeeding. There is no difference of opinion on the effect of breastfeeding between the Shi'a and the Sunni jurists. There are five axioms about the number and frequency of breastfeeding through which Hanafi and Maliki argue that privacy is caused by the mere breastfeeding even in a small amount of milk. Shafi'i and Hanbali consider that privacy is achieved after five-times of breastfeeding. Although, other axioms consider privacy is caused by 3, 4, 7 and 10 times of breastfeeding.

Cite this article: Farsimadan, A. (2023). The Islamic Jurisprudence Ruling of the Amount of Milk in Proving Mahramiyyat Caused by Breastfeeding in the Viewpoint of the Shi'a and the Sunni Jurisprudence. *Islamic Jurisprudential Researches*, 19 (2), 135-148. DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.348481.1009190>

Author: Ali Farsimadan

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.348481.1009190>

انتشارات دانشگاه تهران

پژوهش‌های فقهی

سایت نشریه: <https://jorr.ut.ac.ir/>

شاپا الکترونیکی: ۶۱۹۵-۲۴۲۳

حکم فقهی کمیت شیر در اثبات محرمیت رضاعی از دیدگاه فریقین

علی فارسی مدان

گروه حقوق و فقه مقارن، دانشکده مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: alifarsimadan98@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۴/۰۷

کلیدواژه:

اسباب محرمیت،

رضاع،

فقه مقارن،

محرمیت رضاعی

یکی از اسباب محرمیت، رضاع است. پژوهش حاضر در صدد است با روش توصیفی و تحلیلی به این سؤال اساسی پاسخ دهد که در فقه مقارن چه مقدار شیر خوردن موجب محرمیت می‌شود؟ نگارنده تلاش نموده است با نگاه نقادانه موضوع را از دو منظر فقه امامیه و فقه اهل تسنن مورد مطالعه تطبیقی قرار داده، اشتراکات و افتراقات فقه امامیه و فقه اهل سنت را تبیین نماید. در فقه امامیه از سه جهت اثر، عدد و زمان به محرمیت رضاعی پرداخته شده که منظور از اثر شیر خوردنی است که باعث رشد گوشت و محکم شدن استخوان می‌گردد. مدت زمان شیردهی، یک شبانه‌روز است که کودک نباید بین آن، شیر زن دیگر و یا غذا بخورد. از جهت تعداد، میان فقهای امامیه اختلاف نظر وجود دارد که شامل ۱، ۱۰ و ۱۵ مرتبه و ۱۵ شبانه‌روز است. اما فقهای اهل سنت از دو جهت اثر و تعداد بحث کرده‌اند. فقهای امامیه و اهل تسنن از جهت اثر اختلافی ندارند. در مورد تعداد و دفعات شیر خوردن، پنج قول وجود دارد که حنفی و مالکی قائل‌اند با مطلق شیر خوردن و مقدار کم محرمیت حاصل می‌شود. شافعی و حنبلی محرمیت را ۵ مرتبه می‌دانند؛ گرچه اقوال دیگر مانند ۳، ۴، ۷ و ۱۰ مرتبه نیز مطرح شده است.

استناد: فارسی مدان، علی (۱۴۰۲). حکم فقهی کمیت شیر در اثبات محرمیت رضاعی از دیدگاه فریقین. پژوهش‌های فقهی، ۱۹ (۲)، ۱۳۵-۱۴۸.

DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.348481.1009190>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© نویسنده: علی فارسی مدان

DOI: <http://doi.org/10.22059/jorr.2023.348481.1009190>

۱. مقدمه

در فقه مقارن، موجبات محرمیت شامل نسبی، سببی و رضاعی است. رضاع (شیر دادن) یکی از راه‌های محرمیت است که موجب محرم شدن پسر با زنی که به او شیر داده و خواهر و دختر آن زن و محرم شدن دختر با شوهر زنی که به او شیر داده و برادر و پسران آن مرد و زن می‌شود. البته برای ایجاد محرمیت شرایط خاصی ذکر شده است. مبانی فقهی و مستند این فتوا، آیه شریفه «وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّائِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرَّضَاعَةِ» (نساء: ۲۳) است؛ گرچه این آیه فقط به دو مورد آن، یعنی مادر و خواهر رضاعی اشاره کرده، حرمت سایر موارد از احادیث دیگر استنباط می‌شود. چنان که پیامبر(ص) فرمود، آنچه که به موجب نسب محرمیت می‌آورد به موجب رضاع و شیردادن هم محرمیت می‌آورد. (ر.ک. طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۲۹۴؛ بخاری، ۱۴۱۰، ج ۴: ۳۵۹؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۴۱: ۲۴۰) البته این روایت از امام صادق (ع) (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۰: ۸۶۷) نقل شده است. در منابع روایی اهل سنت عائشه از پیامبر اکرم (ص) به گونه‌ای دیگر بیان کرده است. (ر.ک. ابن انس، ۱۴۲۵، ج ۴: ۸۶۸؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۴۲: ۲۸۴؛ بخاری، ۱۴۱۰، ج ۵: ۲۰۵)

در فقه مقارن محرمیت رضاعی مباحث مختلفی همچون صفت و ویژگی‌های رضاع، مقدار رضاع، مدت رضاع، محارم رضاعی (القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۵) مطرح شده است. از این رو نگارنده درصدد است با روش توصیفی-تحلیلی به یکی از فروع فقهی آن، یعنی مقدار شیر خوردن در اثبات محرمیت رضاعی، در فقه مقارن پردازد و اقوال را بررسی، نقد و مطالعه تطبیقی نماید و به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱. آیا هر مقدار شیر خوردن موجب محرمیت می‌شود؟

۲. چه مقدار زمان در شیر خوردن، محرمیت‌آور است؟

۳. ملاک و معیار در جهت اثر چیست؟

۴. اشتراکات و افتراقات فقه امامیه و فقه اهل سنت در بحث حاضر چیست؟

درباره پیشینه این تحقیق فقهای امامیه و اهل سنت به کلیات آن در ذیل بحث کتاب نکاح تحت عنوان احکام رضاعی مباحثی را مطرح نموده‌اند و نیز اندیشمندان محترم در بخشی از کتاب‌ها و نگارش علمی خود تلاش‌هایی نموده و آثار ارزشمندی مرتبط با بحث برجای گذاشته‌اند. شیخ قدرت‌الله انصاری در کتاب «موسوعه احکام الاطفال و ادلتها» انتشارات مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، در بخشی از کتاب به کلمات فقهای امامیه اشاره کرده و در بحث اقوال فقهای اهل سنت «اثر» را ذکر نکرده است. در کتاب «الفقه علی المذاهب الاربعه و مذهب اهل بیت» نشر دار الثقلین، به شروط محرمیت رضاعی در فقه مقارن پرداخته شده است. در میان پایان‌نامه‌ها، طاهره صالحی شیرازی در رساله «رضاع در فقه امامیه و اهل سنت» از دانشگاه قم، ارکان و شرایط محرمیت رضاعی را در فقه مقارن بیان کرده است و یا حیدرجمعه اسدی در رساله «دراسة مقارنة فی آثار الرضاع بین الفقه الامامی و المذاهب الاربعه»، احکام و شرایط رضاع و آثار آن، مانند نسب، محرمیت و نکاح را بررسی کرده است. در بخش مقاله‌ها، محمدحسین ملائکه و همکاران در مقاله «بررسی تطبیقی حرمت نکاح با محارم رضاعی از منظر فقه امامیه و قانون احوال شخصیه مصر» در نشریه فقه و تاریخ تمدن، مباحثی مانند شرایط و کیفیت رضاع از دیدگاه قانون مصر و فقه امامیه را مطرح نموده‌اند و نیز فاطمه فلاح تفتی در مقاله «بررسی تطبیقی حکم تأسیس بانک شیر در مذاهب اسلامی» در نشریه پژوهش‌های فقهی (دوره دوازدهم، بهار ۱۳۹۵، شماره ۱) به شرایط رضاع از دیدگاه شیعه و اهل سنت پرداخته و نیز شرط امتصاص را بررسی نموده است. مقاله حاضر از آن جهت با پژوهش‌های دیگر متمایز است که نگارنده آن با تتبع فراوان به انعکاس آرای اهل سنت و مطالعه تطبیقی در فقه مقارن پرداخته و از بیان شرایط محرمیت رضاعی و آثار فقهی دیگر که سایر پژوهشگران ذکر کرده‌اند، پرهیز نموده و با بررسی مفهوم رضاع در فقه مقارن، سعی کرده با دسته‌بندی اقوال فقهای امامیه و اهل سنت و نیز تفکیک اقوال اهل سنت به حکم فقهی کمیت شیر در اثبات محرمیت رضاعی در سه جهت اثر، زمان و عدد در فقه امامیه و نیز از دو جهت اثر و عدد در فقه اهل سنت پردازد و در پایان، افتراقات و اشتراکات فقه جعفری با فقه اهل سنت را تبیین خواهد نمود.

۲. مفهوم رضاع

رضاع از ریشه رضع در معانی مکیدن پستان و نوشیدن (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۲۷۰)، نوشیدن شیر از پستان (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲: ۴۰۰)، کودک را شیر داد و شیر می دهد (راغب، ۱۴۱۲: ۳۵۵) به کار رفته است. مفهوم لغوی رضاع در فقه مقارن نیز مورد توجه قرار گرفته است. در فقه شیعه رضاع دارای معانی همچون نوشیدن شیر یا مکیدن ناشی از نوشیدن (نجفی، ۱۴۲۲: ۲۶)، نوشیدن شیر به وسیله مکیدن از پستان (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۴: ۳۷۶) است. بنابراین، رضاع به معنای آن است که شیر زن در معدۀ طفل ریخته شود یا شیر زن که غالباً از راه مکیدن است به شکم نوزاد از طریق دهان یا دماغ وارد شود (محمود، بی تا، ج ۲: ۱۵۳). در فقه اهل سنت نیز به معناشناسی رضاع پرداخته شده که شامل معانی همچون مکیدن (الشافعی، ۱۴۲۶، ج ۱: ۱۶۹۰) و مکیدن پستان (التمرتاشی، ۱۴۲۸، ج ۴: ۳۸۶) است.

فقههای شیعه برای معنای اصطلاحی رضاع تعابیر و تعاریف مختلفی به کار برده اند. برخی به معنای آن دانسته اند که کودک در مدت دو سال شیر زنی را بخورد و بیشتر از دو سال نباشد، زیرا شرط آن استمرار شیر خوردن تا دو سال است. (نجفی، ۱۴۲۲: ۵۹) برخی دیگر محرمیت رضاعی را در شیر کامل خوردن می دانند به طوری که شکم کودک از شیر پر و سیر شود (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۴: ۳۴۵). اما جامع ترین تعریف، از آن محقق خوبی است که می گوید: رضاع به شیر دادن مستمری گفته می شود که با تحقق تعداد و شرایط آن، موجب محرمیت شود. (خوبی، ۱۴۱۷: ۱۰۷) در فقه شیعه برای محرمیت رضاعی شروط شرعی معینی ذکر کرده اند. (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲: ۵۱۹) رضاع در اصطلاح فقههای اهل سنت، به معنای آن است که به هر صورتی شیر به وسیله کودک خورده شود تا محرمیت رضاعی به دست آید. به این جهت در اصطلاح فقهی اهل سنت، رضاع مکیدن از پستان زن است (حتی اگر آن زن، باکره، مرده یا یائسه باشد). همچنین وجور (رساندن شیر به حلق کودک) و سعو (رساندن شیر از راه بینی) در حکم مکیدن است. (التمرتاشی، ۱۴۲۸، ج ۴: ۳۸۶)

۳. کمیت شیر

در دیدگاه فریقین یکی از شرایط محرمیت رضاعی، کمیت و مقدار شیر دادن است؛ به عبارت دیگر، هر مقدار شیر خوردن موجب محرمیت نمی شود، بلکه مقدار خاصی مد نظر است. با مراجعه به منابع فریقین، روشن می شود که این شرط محل بحث بوده و دارای اقوال مختلفی است.

۳.۱. فقه امامیه

در فقه شیعه سه عنوان مهم مطرح است. برخی آن را از سه جهت اثر، عدد و زمان بحث کرده اند (فخر المحققین، ۱۳۸۷، ج ۳: ۴۷). البته این حصر استقرایی، شرعی و عقلی است (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۵: ۲۰) که با هریک از اینها حرمت به وسیله رضاع ثابت می شود. (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۷۱) برخی دیگر از فقها محرمیت را در عدد (مفید، ۱۴۱۳: ۵۰۲) و اثر و عدد (صدوق، ۱۴۱۵: ۳۳۰) می دانند. در اینجا بحث را از سه جهت اثر، عدد و زمان به اختصار پی می گیریم.

۱. اثر

منظور از اثر آن است که شیر خوردن باعث رشد گوشت و محکم شدن استخوان گردد (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۷۱). مستند آن، اجماع (فخر المحققین، ۱۳۸۷، ج ۳: ۴۷؛ حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۱: ۱۳۲) و روایتی است که محرمیت رضاعی را در رویاندن گوشت و محکم شدن استخوان ذکر نموده است. (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷: ۳۱۳) ملاک و معیار در اینجا عرف است. (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۲۲) صاحب جواهر الکلام نیز دو راه برای موضوع نقش اثر شیر در محرمیت ذکر کرده است. وی قائل است که برای فهم آن باید به قول اهل خبره مراجعه کرد یا اینکه شیر دادن به مقدار طولانی مثلاً دو یا سه ماه باشد تا نقش اثر در محرمیت صدق کند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۷۶-۲۷۷). در هر صورت، عرف تعیین کننده و ملاک و معیار است و مرجع اهل خبره خواهد بود.

۲. زمان

یکی از عوامل ایجاد محرمیت در رضاع، مدت زمان شیردهی است که حداقل آن (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲: ۵۵۲؛ بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۳: ۳۳۴) یک شبانه روز است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۸۶)؛ البته به شرطی که [کودک] در این مدت، غذای دیگری را نخورد و

فقط شیر این زن را بخورد (خمینی، بی تا، ج ۲: ۲۶۶) و یا در شبانه‌روز مانع دیگری مانند مریضی در شیر خوردن وجود نداشته باشد (صیمری، ۱۴۲۰، ج ۳: ۴۰) و شیر خوردن به صورت توالی و پشت سرهم باشد. (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۷: ۱۳۹) البته خوردن آب برای رفع تشنگی و دارو (خمینی، بی تا، ج ۲: ۲۶۷) ضرری به محرمیت نمی‌زند و دلیل آن عرف است. (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۵: ۲۴) همچنین اگر هر زمان کودک شیری طلب کرد و یا به شیر احتیاج داشت، آن زن به او شیر دهد. (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۳: ۳۳۵) در مسئله زمان شیر دادن، فرقی بین بلندی و کوتاهی روز نیست. (حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۱: ۱۳۴)

۳. تعداد

یکی از شرایط محرمیت رضاعی، دفعات شیر دادن است. با تتبع در کلمات فقهای امامیه روشن گردید که در مسئله حاضر چهار قول مطرح است:

الف) ۱۵ مرتبه. این قول فتوای فقهای بزرگ شیعه است به شرطی که در فواصل آن از زن دیگری شیر نخورد. (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲: ۵۵۱) مستند آن ادله مختلفی است و عدد ۱۵ بسیار به موضوع اثر نزدیک است. (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۵: ۲۱) همچنین برای آن ادعای اجماع شده است. (حلی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۵۵۱؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۸۵) البته دلیل اجماع مستحکم نیست، چون در بحث تعداد و دفعات شیر دادن اقوال دیگر هم وارد شده است. دلیل دیگر، روایتی در این باب است که به عدد ۱۵ اشاره دارد. شیخ طوسی در التهذیب این قول را برگزیده است و می‌گوید: آنچه در این باب معتمد من و سزوار است که بر آن عمل نمایم خبری است که آمده، شیردهی کمتر از یک شبانه‌روز یا پانزده مرتبه متوالی محرمیت ایجاد نمی‌کند. (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷: ۳۱۵-۳۱۴)

ب) ۱۰ مرتبه. برخی از فقها این قول را برگزیده‌اند به شرطی که در فواصل آن از شیر زن دیگری نخورد. (مفید، ۱۴۱۳: ۵۰۲ و غیره) قائلین به ۱۵ مرتبه این نظر را قبول ندارند و می‌گویند، با ۱۰ مرتبه محرمیت حاصل نمی‌شود (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۲۲) و به اصل (عدم محرمیت ده مرتبه) و روایات عدم محرمیت در کمتر از ۱۵ مرتبه استناد کرده‌اند (فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۷: ۱۳۶). مستند قول ۱۰ مرتبه، اجماع ذکر شده است (حلی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۵۲۰) که در اینجا پذیرفتنی نیست؛ زیرا زمانی می‌توان به اجماع اعتماد کرد که اقوال دیگر مطرح نباشد، اما در این بحث، اقوال دیگر وجود دارد که قوی‌ترین آن قول ۱۵ مرتبه است. دلیل دیگر آن است که اصول مذهب اقتضای پذیرفتن ۱۰ مرتبه را دارد، زیرا رضاع شامل قلیل و کثیر می‌شود. (حلی، ۱۴۱۰، ج ۲: ۵۲۰) این کلام را در دلیل مقابل نیز می‌توان بیان کرد. اما سؤال این است، از کجا معلوم می‌شود که اصول مذهب چه چیزی را اقتضا دارد؟ زیرا اکثر فقها پذیرفته‌اند، اصل در شیر دادن به اندازه‌ای است که اثر خود را بگذارد، یعنی موجب رشد گوشت و محکم شدن استخوان در نوزاد شود. دلیل سوم را علامه حلی بیان نموده است که با توجه به آیه شریفه (نساء: ۲۳)، آیه بر قلیل و کثیر صدق کرده و اطلاق آن دلالت بر محرمیت با ۱۰ مرتبه دارد. (حلی، ۱۴۱۳، ج ۷: ۳۱) سؤالی که مطرح می‌شود، آن است که این اطلاق و حکم کمتر از ده مرتبه چگونه از آیه شریفه استنباط شده است؟ با تتبع و مطالعه تطبیقی تفاسیر فریقین معلوم گردید که این اطلاق از آیه بر نمی‌آید، زیرا در تفاسیر اهل سنت اعداد متفاوتی بیان شده است. برخی مفسرین: مطلق شیر دادن (بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۳۵۹)، ۵ مرتبه (ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۱: ۳۸۸)، ۷ مرتبه (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۱۳۵)، ۱۰ مرتبه (ابن عربی، بی تا، ج ۱: ۳۷۴) را بیان کرده‌اند. اما جستارها در تفاسیر شیعی بیانگر آن است که بسیاری از مفسرین فقط به بحث تفسیری پرداخته و در خصوص حکم فقهی آن سخنی به میان نیاورده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳: ۴۷)؛ حتی برخی از مفسرین حکم فقهی در این خصوص را به کتب فقهی ارجاع داده‌اند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۲۶۴؛ سبزواری، ۱۴۰۹، ج ۸: ۱۰). برخی از مفسرین اعداد: ۱۵ مرتبه شیر خوردن (حلی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۱۶۸؛ طوسی، بی تا، ج ۳: ۱۶۰) و ۱۰ مرتبه (شیبانی، ۱۴۱۳، ج ۲: ۱۳۳) را ذکر نموده‌اند. بنابراین به صراحت نمی‌توان از اطلاق آیه شریفه، حکم به محرمیت با ۱۰ مرتبه شیر خوردن نمود؛ گرچه با اندکی تفاوت مفسرین قول ۱۵ مرتبه را پذیرفته‌اند و البته نسبت به عدم ایجاد محرمیت با ۱۰ مرتبه نیز مخالفت قطعی نکرده‌اند؛ لذا در این مسئله می‌توان قائل به احتیاط (۱۵ مرتبه) شد. دلیل آخر، وجود روایات است. برای مثال، امام صادق (ع) محرمیت را در ۱۰ مرتبه شیر دادن دانسته (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۰: ۸۷۴)، اما علامه حلی (۱۳۸۸: ۶۲۰) در ذیل این دلیل گفته است: امام (ع) نمی‌خواهند جواب مسئله را ذکر کنند، بلکه تقیه می‌نمایند، زیرا اتفاق علمای بین اهل سنت، کفایت ۱۰ مرتبه و بلکه کمتر از آن است. این خود نشانه آن است

که امام (ع) این قول را قبول ندارند. شهید ثانی نیز این قول را پذیرفته که اعراض امام (ع) از جواب دادن به راوی، بیانگر حالت تقیه است (عاملی، ۱۴۱۰، ج ۵: ۱۶۱). همچنین در این مسئله روایات معارض وجود دارد که به صراحت بیان می‌دارد با ۱۰ مرتبه محرمیت حاصل نمی‌شود (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷: ۳۱۳).

(ج) یک بار. ابن جنید قائل به این فتوای غیرمشهور و شاذ است و می‌گوید با یک بار شیر خوردن به طوری که شکم بچه پر شود، محرمیت حاصل می‌شود (اسکافی، ۱۴۱۶: ۲۴۵)، ولی این قول دلیل و سندی ندارد (عاملی، ۱۴۱۳، ج ۷: ۲۳۲)؛ زیرا عرف یک بار شیر خوردن را موجب محرمیت ندانسته، مادر رضاعی صدق نمی‌کند. (سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۱: ۲۶۵)

(د) ۱۵ شبانه‌روز. شیخ صدوق قائل به این قول است. البته محققان کتاب المقنع قائل‌اند که عبارت شبانه‌روز زیادی و اضافه است (صدوق، ۱۴۱۵: ۳۳۰)، زیرا استاد شیخ صدوق، یعنی ابن ولید، طبق آن فتوا داده (حلی، ۱۴۰۷، ج ۳: ۲۴۱) و روایتی وارد نشده که عبارت ۱۵ شبانه‌روز در آن باشد و هیچ فقهی غیر از شیخ صدوق آن را نقل نکرده است. (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۳: ۳۳۵).

۳. ۲. اهل سنت

فقه‌های اهل سنت در اثبات محرمیت به وسیله رضاع اتفاق نظر و اجماع دارند. (ابن حجر، ۱۴۲۴، ج ۱۰: ۶۰۰۵؛ الزحیلی، ۱۴۳۱، ج ۸: ۱۴۱؛ ابن حزم، بی تا، ج ۱۰: ۲) با تتبع در آرا و نظریات اهل سنت روشن شد که کمیت و مقدار شیر دادن که موجب محرمیت می‌گردد در میان ایشان محل بحث بوده و دارای اقوال مختلفی است؛ برخی رضاع را منحصر در عدد دانسته (الغزالی، ۱۴۲۶: ۳۲۳) و برخی دیگر عدد و اثر را ذکر نموده‌اند. (الشیرازی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۲۳۶-۲۳۵) بنابراین اهل سنت موضوع را از دو جهت و عنوان اثر و تعداد بحث کرده‌اند.

۱. اثر

یکی از جهات ایجاد محرمیت، اثر است. منظور از اثر آن است، شیر خوردن به گونه‌ای باشد که گوشت را برویاند و استخوان را محکم نماید. (ابوداود، ۱۴۲۰، ج ۲: ۸۷۹؛ ابن حجر، ۱۴۲۴، ج ۱۰: ۶۰۱۵) در تعابیر فقهی واژه «آنشز» آمده و به معنای بزرگ شدن و زیاد شدن حجم است (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۵: ۵۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۵: ۴۱۸)؛ یعنی نوازد به اندازه‌ای شیر بخورد که استخوان‌هایش بزرگ شود و حجم پیدا کند. دلیل مسئله روایاتی است که نقل کرده‌اند. (ابن حزم، بی تا، ج ۱۰: ۱۱-۱۲) با تتبع در کلمات فقه‌های اهل سنت روشن گردید این موضوع مورد توجه ایشان نبوده است، فقط برخی همچون صاحب المهدب از فقه‌های شافعی (الشیرازی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۲۳۶-۲۳۵)، صاحب المیسوط (السرخسی، ۱۴۲۲، ج ۵: ۲۷۶) و بدائع الصنائع (الکاسانی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۱۱) از فقه‌های حنفی، و صاحب الکافی فی الفقه (ابن قدامه، ۱۴۲۷: ۱/۲۰۳) از فقه‌های حنبلی آن را پذیرفته و نقل کرده‌اند. ندانندایش شاید عدم بیان این عنوان به آن دلیل باشد که «اثر» را در ایجاد محرمیت رضاعی پذیرفته‌اند (الزحیلی، ۱۴۳۱، ج ۸: ۱۴۸؛ القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۷) و اختلاف مسئله را در عدد می‌دانند. (ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۱) لازم به ذکر است بسیاری از مفسرین اهل سنت عنوان اثر را در ایجاد محرمیت پذیرفته و در تفاسیر ایشان روایت آن با تعابیر مختلفی نقل شده است. (ر.ک. بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱: ۵۹۱؛ جصاص، ۱۴۰۵، ج ۲: ۱۱۵-۱۱۴؛ سمرقندی، بی تا، ج ۱: ۱۷۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۴۶۳؛ ثعلبی، ۱۴۱۲، ج ۲: ۱۸۱)

۲. تعداد

فقه‌های اهل سنت در مورد تعداد و دفعات شیر خوردن، اقوال مختلفی دارند. (السعدی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۳۱۶؛ ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۲-۲۰۱) با مطالعه و تحقیق در منابع روایی و فقهی اهل سنت روشن شد در باب این موضوع ۵ قول وجود دارد:

(الف) مطلق شیر خوردن. این قول را فقه‌های حنفی از جمله ابوحنیفه (السعدی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۳۱۶؛ السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۲)، کاسانی (۱۴۱۷، ج ۴: ۱۱) سرخسی (۱۴۲۲، ج ۵: ۱۳۰) و ترماشی (۱۴۲۸، ج ۴: ۳۹۱) پذیرفته‌اند. گرچه برخی از فقه‌های مالکی همچون تلمسانی (۱۴۳۲: ۲۴۸) و غریانی (۱۴۲۳: ۱۴۵) قائل‌اند که رضاع قلیل و کثیر موجب محرمیت رضاعی می‌شود. به نقل از «المحلی»، گروهی از اهل سنت قائل به اثبات محرمیت با شیر کم حتی با قطره‌ای هستند. (ابن حزم، بی تا، ج ۱۰: ۱۲)

برخی از منابع اهل سنت این قول را به امام علی (ع) و ابن عباس نسبت داده‌اند. (ر.ک. السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۲؛ بغدادی،

۱۴۱۵، ج ۱: ۳۵۹؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۱: ۳۸۸) انتساب این فتوا به امام (ع)، شاید به جهت روایت ایشان است که فرمودند: رضاع قلیل یا کثیر، حتی با یکبار مکیدن موجب محرمیت می‌شود. (ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۴۰) صاحب دعائم الإسلام می‌گوید: با توجه به این روایت و موافقت آن با آیه شریفه (نساء: ۲۳)، مطلق رضاع، چه قلیل و چه کثیر، موجب محرمیت می‌شود؛ زیرا با قلیل شیر دادن، گوشت روییده می‌شود و استخوان محکم و قوی می‌گردد (ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۴۱-۲۴۰). کلام و استدلال ایشان صحیح نیست، زیرا از فقهای شیعه کسی حکم به این فتوا نداده و به دلیل ضعف سندی آن، از این فتوا اعراض شده و طبق آن فتوایی داده نشده است (سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۱: ۲۶۶).

ادله‌ای که مستند محرمیت با مطلق شیر خوردن قرار گرفته است:

دلیل نخست، از آیه شریفه (نساء: ۲۳) برمی‌آید که با مطلق ارضاع و شیرخوارگی محرمیت ثابت می‌شود، زیرا ارضاع در آیه شریفه به طور مطلق بیان شده است و خوردن کم یا زیاد مطرح نیست، بلکه مطلق شیر خوردن موجب محرمیت می‌شود. (السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۲) برخی از مفسرین اهل سنت نیز این قول را بیان داشته و اطلاق آیه را پذیرفته‌اند (بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۳۵۹؛ طنطاوی، بی تا، ج ۳: ۱۰۴)؛ لذا حرمت با فعل ارضاع ثابت می‌شود، پس اشتراط عدد در اینجا زائد بر نص است و با خبر واحد ثابت نمی‌شود. (السرخسی، ۱۴۲۲، ج ۵: ۱۳۰) البته برخی از فقهای حنبلی دلالت آیه بر مطلق شیرخوردن را ضعیف می‌دانند. (ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۱)

این فتوای اکثر فقهای اهل سنت (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۶۹) در مقابل فتوای شیعه قرار دارد، زیرا با اتفاق نظر فقها، مطلق ارضاع موجب اثبات و ایجاد محرمیت نمی‌شود؛ بلکه باید مقدار و اندازه معینی باشد تا محرمیت اثبات شود. (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۷: ۲۱۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۶۹) این شرایط در روایات و کلمات فقها بیان شده است (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۳: ۳۲۳)، ولی عرف این قول را نمی‌پذیرد. (سبحانی، ۱۴۱۶، ج ۱: ۲۶۵) البته این قول شاذ و نادر به برخی از فقها نیز نسبت داده شده که بسیار غریب است. فقهای امامیه این فتوا را قبول ندارند. (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۹: ۲۷۰-۲۶۹) ابن قدامه

دلیل دوم، روایاتی است که ذکر می‌کنند؛ از جمله در روایتی عقبه می‌گوید، من با ام یحیی ازدواج کرده بودم. زنی (یک کنیز سیاهی) آمد و گفت، من به هر دوی شما شیر داده‌ام. پیش پیامبر (ص) رفتم و آن را برایش گفتم. ایشان فرمود، او را ترک کنید. (بخاری، ۱۴۱۰، ج ۴: ۳۶۷) این روایت با اندکی تفاوت در سایر منابع حدیثی اهل سنت نقل شده است. (ر.ک. ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۲۶: ۷۰؛ ابوداود، ۱۴۲۰، ج ۳: ۱۵۵۹) از کلام پیامبر (ص) برمی‌آید، تنها شیر خوردن معتبر است و تعداد و دفعات شیر خوردن مهم نیست. پس کسی که از پستان زنی شیر بخورد، حکم محرمیت ثابت می‌شود. (السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۲) اهل سنت سند روایت را صحیح می‌دانند (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۲۶: ۷۰)، اما به آن جواب داده و برای آن توجیهاتی ذکر کرده‌اند. سندی می‌گوید، اعراض و ترک در اینجا به معنای آن است که شایسته نیست بدون دلیل کسی را تکذیب کرد پس اعراض یک نوع تأدیب و تنبیه است و با قول واحد ثابت نمی‌شود (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۲۶: ۷۰)؛ قاضی می‌گوید، اینجا باید احتیاط نمود. (القاری، ۱۴۲۲، ج ۶: ۲۹۷) جواب دیگر آن است، حدیث دلالت دارد که شهادت مرضعه به تنهایی قابل قبول است و همچنین این حدیث را باید حمل بر استحباب و اجتناب از گمان اشتباه کرد. (ابوداود، ۱۴۲۰، ج ۳: ۱۵۵۹)

روایت دیگر بر مطلق شیرخوردن روایتی است که پیامبر (ص) فرمود: «يَخْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ مَا يَخْرُمُ مِنَ النَّسَبِ»؛ «آنچه به سبب وجود نسب حرام است، به سبب شیر خوردن نیز حرام می‌شود» (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۴۱: ۲۴۰؛ بخاری، ۱۴۱۰، ج ۴: ۳۵۹؛ نسائی، ۱۴۱۱، ج ۳: ۲۹۵). استناد به این روایت برای قول یادشده ضعیف و نادرست است (ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۲)، زیرا این روایت آثار محرمیت رضاعی را بیان می‌کند و بر مقدار شیرخوردن دلالتی ندارد.

دلیل سوم، رضاع عملی است که محرمیت با آن ثابت می‌شود و کم و زیاد آن یکسان است؛ پس پرورش و رشد استخوان و گوشت با شیر کم یا زیاد حاصل می‌شود. (السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۲) این دلیل درست نیست، زیرا آیه شریفه اطلاق دارد، اما نحوه محرمیت و موجبات و شرایط آن در روایات وارد شده است. حتی قرضای این قول را مخالف با اقوال دیگر می‌دانند. (القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۹) الغریانی، از فقهای مالکی، گرچه این قول را ذکر کرده است، اما ادله آن را ارجح و اقوی نمی‌داند. (الغریانی، ۱۴۲۳، ج ۳: ۱۴۶)

ب) سه مرتبه. برخی از منابع این قول را به دلیل روایتی به احمد بن حنبل نسبت می دهند (ر.ک. السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۳؛ السعدی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۳۱۶؛ ابن حزم، بی تا، ج ۱۰: ۱۰)؛ گرچه فقهای حنبلی این قول را یا ضعیف دانسته (ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۲) یا نقل نکرده اند (الحجاوی، ۱۴۲۳، ج ۴: ۳۱)، زیرا فقهای حنبلی محرمیت با ۵ مرتبه را قبول دارند. از فقهای دیگر، ابونور (الشیرازی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۲۳۵) ابوعبید، داود ظاهری، ابن المنذر، اسحاق، سلیمان بن یسار، سعید بن جبیر این قول را پذیرفته اند. (ر.ک. السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۳؛ السعدی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۳۱۶؛ ابن حزم، بی تا، ج ۱۰: ۱۰).

مستند این قول روایت نبوی است که می گوید، با یک و دو بار مکیدن حرمت ثابت نمی شود. (ابن حجاج، ۱۴۱۲، ج ۲: ۱۰۷۴؛ نسائی، ۱۴۱۱، ج ۳: ۲۹۸) روایت به وضوح می گوید، کمتر از سه بار شیر خوردن محرمیت ثابت نمی شود، پس محرمیت رضاعی با بیش از دو بار (السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۳) یعنی با سه مرتبه حاصل می شود (ابن حجر، ۱۴۲۴، ج ۱۰: ۶۰۱۴). فقهای اهل سنت در نقد این قول، آن را ضعیف شمرده اند (ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲/ ۲۰۲)، چراکه با روایات اثبات محرمیت با پنج مرتبه مخالف است. (القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۹) قرطبی این قول را غریب و بعید می داند که فقط داود به آن فتوا داده، حتی این تعداد شیر دادن را موجب محرمیت نمی داند. (ابن حجر، ۱۴۲۴، ج ۱۰: ۶۰۱۴)

ج) چهار مرتبه. این قول را بیهقی از زید بن ثابت ذکر کرده است (ابن حجر، ۱۴۲۴، ج ۱۰: ۶۰۱۴). در ضعف این قول همین بس که فقط ایشان نقل نموده و کسی در فقه اهل سنت بیان نکرده است.

د) پنج مرتبه. فقهای مذهب شافعی، همچون شافعی در کتاب الام (الشافعی، ۱۴۲۶، ج ۱: ۱۶۹۰) صاحب کتاب المذهب (الشیرازی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۲۳۵)، صاحب منهاج الطالبین (النووی، ۱۴۳۱: ۶۳۹) و مغنی المحتاج (الشربینی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۵۳۱) و مذهب حنبلی (ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۲؛ الحجاوی، ۱۴۲۳، ج ۴: ۳۱) و سرخسی از فقهای حنفی (۱۴۲۲، ج ۵: ۱۳۰) این قول را پذیرفته اند. در منابع دیگر اهل سنت این فتوا به عائشه (در یک روایتی)، ابن حزم و عبدالله بن زبیر نسبت داده شده است. (ر.ک. ابن حزم، بی تا، ج ۱۰: ۹؛ الشافعی، ۱۴۲۶، ج ۱: ۱۶۹۰؛ السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۳؛ ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۲؛ الزحیلی، ۱۴۳۱، ج ۸: ۱۴۵) قرضاوی از فقهای معاصر اهل سنت، این قول را تقویت کرده و آن را قوی ترین قول مذاهب دانسته است. (القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۹)

فقهای اهل سنت برای این قول دلایلی ذکر نموده اند:

دلیل نخست. در روایتی است که فقهای اهل سنت نقل کرده اند (الشافعی، ۱۴۲۶، ج ۱: ۱۶۹۰؛ ابن قدامه، ۱۴۲۷، ج ۲: ۲۰۲؛ الشیرازی، ۱۴۲۴: ۳۲۳۵)؛ عائشه گفته در قرآن آمده بود، ده بار شیر خوارگی معلوم موجب تحریم است، سپس به پنج بار شیر خوارگی معلوم تقلیل یافت و ده بار نسخ شد و تا زمانی که پیامبر (ص) وفات یافت «خمس رضعات معلومات» از جمله آیات قرآن خوانده می شود. (ابن انس، ۱۴۲۵، ج ۴: ۸۷۸؛ ابن حجاج، ۱۴۱۲، ج ۲: ۱۰۷۵) به این دلیل جواب داده اند، این مقید کردن، مطلق قرآن و سنت است، و مقید کردن مطلق بیان است، نسخ و تخصیص نیست. حتی اگر به این فتوا اعتراض نشود و روایت عائشه درست باشد، از نظر مخالفان همچون علی و ابن عباس مخفی نمی ماند. بخاری نیز از این فتوا عدول کرده و روایت نکرده است. (السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۳-۵۲). همچنین نسخ در اینجا معقول نبوده و تصور نمی شود (سبزواری، ۱۴۰۹، ج ۱: ۳۸۷)؛ لذا این روایت چون جزء روایات تحریف شده و مخالف با قرآن کریم است، مردود می باشد. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۲۸۳)

دلیل دوم. در لغت و شرع برای تعداد دفعاتی که موجب محرمیت می شود، ضابطه ای وجود ندارد؛ لذا در این حالت به عرف مراجعه می کنند و این درحالی است که عرف یک بار یا دو بار شیر خوردن را اثرگذار در محرمیت نمی داند. (الشربینی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۵۳۱) به تعبیر دیگر، چون در شرع مطلق وارد شده (چنان که در آیات شریفه قرآن مانند سوره نساء آیه ۲۳، عددی مشخص نشده است)، لذا حمل بر عرف می شود که مقدار آن پنج مرتبه است. (الشیرازی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۲۳۵) این دلیل مخدوش است، اگر عرف قول پنج مرتبه را پذیرفته، پس همه مذاهب این قول را باید بپذیرند؛ درحالی که در این مسئله اختلاف نظر وجود دارد، مگر اینکه بگوییم این عرف برای مذاهب شافعی و حنبلی ملاک است. (الزحیلی، ۱۴۳۱، ج ۸: ۶۷۲)

و) هفت مرتبه. بنابر یک روایت، قائل این قول عائشه است. (نسائی، ۱۴۱۱، ج ۳: ۲۹۹) این قول از آن جهت ضعیف است که فقط در یک روایت از عائشه نقل شده و از فقهای اهل سنت کسی به آن فتوا نداده است. حتی سیوطی در یک روایت ضعیفی

بیان می‌دارد: ابتدا محرمیت با هفت مرتبه شیر خوردن حاصل می‌شود، سپس به پنج و یک مرتبه کاهش پیدا کرد، به طوری که با یک بار شیر خوردن محرمیت به وجود می‌آید. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲: ۱۳۵)

ی) ده مرتبه. قائل این حکم هم روایتی است که عائشه بیان کرده است. (ابن حزم، بی تا، ج ۱۰: ۱۳؛ القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۸) البته برخی قائل‌اند که ابتدا تعداد دفعات محرمیت با ده مرتبه حاصل می‌شود، اما به پنج مرتبه کاهش پیدا نمود و این حکم (ده مرتبه) الان وجود ندارد و نسخ شده است. (ر.ک ابن انس، ۱۴۲۵، ج ۴: ۸۷۸؛ ابن حجاج، ۱۴۱۲، ج ۲: ۱۰۷۵؛ نسائی، ۱۴۱۱، ج ۳: ۲۹۸)

۴. اشتراکات و افتراقات فقه امامیه و فقه اهل سنت

با توجه به دلایل قرآنی (نساء: ۲۳)، روایی و اجماع، محرمیت با رضاع حاصل می‌گردد (القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۳) و این مطلب مورد قبول فقه امامیه و اهل سنت است. اما در اینکه چه مقدار شیر خوردن موجب محرمیت می‌گردد، اختلاف نظر میان مذاهب فقهی وجود دارد. در این پژوهش روشن گردید:

الف) در عناوین عدد و اثر مشترک هستند، یعنی هر دو مذهب این دو عنوان را موجب محرمیت می‌دانند.
 ب) در عنوان زمان افتراق وجود دارد، زیرا زمان در فقه جعفری بحث شده است، اما در فقه اهل سنت مطرح نیست.
 در مورد عدد و اثر، نیز افتراقات و اشتراکاتی وجود دارد:
 الف) در عدد ۱۰ مرتبه شیر خوردن با یکدیگر اشتراک دارند، در حالی که اکثریت فقهای امامیه تعداد ۱۵ مرتبه را پذیرفته‌اند، اما در فقه اهل سنت، عدد ۵ مرتبه تقویت شده است.

ب) در مورد اصل عنوان «اثر» در ایجاد محرمیت اشتراک است، اما در جزئیات آن اختلاف وجود دارد. به تعبیر دیگر چه مقدار باید شیر خورده شود تا اثر صدق کند؟ در فقه جعفری معیار عرف است (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۳: ۲۲؛ حلی، ۱۴۰۷، ج ۳: ۲۳۵)؛ به طوری که در عرف بگویند، گوشت و استخوان کودک از زن شیرده است. چنان که از امام کاظم (ع) سؤال شد، یک یا دو و یا سه بار شیر دادن موجب محرمیت می‌شود؟ حضرت فرمودند: خیر، مگر اینکه موجب محکم شدن استخوان و رشد گوشت گردد. (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷: ۳۱۲) ملاک عرف در فقه اهل سنت جاری است، با این تفاوت که آنان قائل‌اند با مقدار کم و قلیل هم اثر صدق می‌کند (الکاسانی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۱۱) و میزان کم و زیاد آن یکسان است؛ پس پرورش و رشد استخوان و گوشت با شیر کم یا زیاد هم حاصل می‌شود. (السابق، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۲) در حالی که فقهای اهل سنت این مقدار کم را در ایجاد اثر قبول ندارند (الکاسانی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۱۱؛ القرضاوی، ۱۴۲۴، ج ۳: ۳۱۹) و معتقدند باید بیشتر از ۵ مرتبه باشد تا اثر صدق کند.

۵. نتیجه‌گیری

یکی از اسباب محرمیت، رضاع (شیر دادن) است و مستند آن، آیه شریفه «وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم مِّنَ الرَّضَاعَةِ» (نساء: ۲۳) گرچه این آیه فقط به دو مورد آن، یعنی مادر و خواهر رضاعی اشاره دارد، سایر موارد از احادیث دیگر استنباط می‌شود. مفهوم لغوی و اصطلاحی رضاع در فقه مقارن مورد توجه قرار گرفته است. رضاع در لغت دارای معانی مختلفی است که معنای شیر خوردن می‌دهد و در اصطلاح، رضاع به شیردانی گفته می‌شود که با رعایت شرایط و حدود آن محرمیت حاصل می‌گردد. در فقه مقارن برای محرمیت شرایطی ذکر شده است. در پژوهش حاضر به یکی از شرایط اسباب محرمیت، یعنی کمیت شیر پرداخته شد. در فقه شیعه در مورد کمیت و تعداد دفعات شیر دادن در محرمیت، اقوال مختلفی مطرح است؛ اما اکثر فقها این بحث را از سه جهت اثر، عدد و مدت بیان کرده‌اند. فقهای اهل سنت در اصل موضوع، یعنی اثبات محرمیت به وسیله رضاع، اتفاق نظر و اجماع دارند. ایشان موضوع را از دو جهت اثر و تعداد بحث کرده‌اند.

منابع

- قرآن کریم

- ألوسی، سید محمود (١٤١٥). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ج ١. ناشر: دارالکتب العلمیه، بیروت
- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (١٣٦٧). النهایة فی غریب الحدیث و الأثر، ج ٤. اسماعیلیان، قم، چهارم.
- ابن العربی، محمد بن عبدالله بن ابوبکر (بی تا)، احکام القرآن. بی جا (نرم افزار جامع تفاسیر).
- ابن انس، مالک (١٤٢٥). موطأ الإمام مالک، ج ١ مؤسسه زاید بن سلطان آل نهیان للأعمال الخیریة و الإنسانیة، امارات.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی (١٤٢٢). زاد المسیر فی علم التفسیر، ج ١. دارالکتب العربی، بیروت،
- ابن حجاج، مسلم بن حجاج (١٤١٢). صحیح مسلم، ج ١. دار الحدیث، قاهره.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (١٤٢٤). فتح الباری شرح صحیح البخاری. المکتبه العصریه، بیروت.
- ابن حزم، ابومحمد علی بن احمد بن سعید (بی تا). المحلی. دار الجیل، بیروت.
- ابن حنبل، احمد بن محمد (١٤١٦). مسند الإمام أحمد بن حنبل، ج ١. مؤسسه الرساله، بیروت،
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (١٣٨٥). دعائم الإسلام، ج ٢. ناشر: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، دوم.
- ابن فارس، احمد بن فارس (١٤٠٤). معجم مقاییس اللغة، ج ١. ناشر: مکتب الاعلام الاسلامی، قم،
- ابن قدامه المقدسی، موفق الدین عبدالله (١٤٢٧). الکافی فی فقه علی مذهب الامام احمد بن حنبل الشیبانی. الطبعة الاولى، المکتبه العصریه، بیروت.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (١٤١٤). لسان العرب. چاپ: سوم، ناشر: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دارصادر، بیروت.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث (١٤٢٠). سنن أبی داود، ج ١. دار الحدیث، قاهره،
- اسکافی، ابن جنید، محمد بن احمد کاتب بغدادی (١٤١٦). مجموعه فتاوی ابن جنید، ج ١. دفتر انتشارات اسلامی، قم،
- بجنوردی، سید حسن بن آقا بزرگ موسوی (١٤١٩). القواعد الفقهیه ج ١. نشر الهادی، قم،
- بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (١٤٠٥). الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، ج ١. دفتر انتشارات اسلامی، قم
- بخاری، محمد بن اسماعیل (١٤١٠). صحیح البخاری، ج ٢. جمهوریة مصر العربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلی للشئون الاسلامیة، لجنة إحياء كتب السنة، قاهره،
- بغدادی، علاء الدین علی بن محمد (١٤١٥). لباب التاویل فی معانی التنزیل. دارالکتب العلمیه؛ بیروت؛
- بغوی، حسین بن مسعود (١٤٢٠). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، ج ١. ناشر: داراحیاء التراث العربی، بیروت،
- التلمسانی المالکی، ابی اسحاق (١٤٣٢). اللمع فی فقه المالکی. الطبعة الاولى، دار الافاق العربیه، قاهره.
- التمرتاشی، شمس الدین (١٤٢٨). رد المحتار علی الدر المختار. حاشیه ابن عابدین علی شرح الشیخ علاء الدین محمد بن علی الحصکفی. الطبعة الثانية، دارالمعرفه، بیروت.
- ثعلبی نیشابوری، ابو اسحاق احمد بن ابراهیم (١٤١٢). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، ج ١. ناشر: داراحیاء التراث العربی، بیروت،
- جصاص، احمد بن علی (١٤٠٥). احکام القرآن. تحقیق: محمدصادق قمحاوی، ناشر: داراحیاء التراث العربی، بیروت.
- حائری، سید علی بن محمد طباطبایی (١٤١٨). ریاض المسائل، ج ١. مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم،
- الحجاوی المقدسی، موسی بن احمد بن موسی بن سالم (١٤٢٣). الاقناع لطالب الانتفاع. دار الملك عبدالعزيز، الرياض.
- حلی، ابن ادريس، ابو عبدالله محمد بن احمد (١٤٠٩). المنتخب من تفسیر التبیان، ج ١. ناشر: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم
- _____ (١٤١٠). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ٢. دفتر انتشارات اسلامی، قم
- حلی، جمال الدین، احمد بن محمد اسدی (١٤٠٧). المهذب البارع فی شرح المختصر النافع، ج ١. دفتر انتشارات اسلامی، قم
- حلی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (١٣٨٨)، تذکره الفقهاء، ج ١. مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم،
- _____ (١٤١٣). قواعد الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام، ج ١. دفتر انتشارات اسلامی، قم،
- حلی، فخر المحققین، محمد بن حسن بن یوسف (١٣٨٧). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، ج ١. مؤسسه اسماعیلیان، قم،

- خمینی، سید روح الله موسوی (بی‌تا). *تحریر الوسیله*، ج ۱. مؤسسه مطبوعات دار العلم، قم، خویی، سید ابوالقاسم موسوی (۱۴۱۷). *احکام الرضاع فی فقه الشیعہ*، ج ۱. المنیر للطباعة و النشر، راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). *مفردات ألفاظ القرآن*، ج ۱. ناشر: دار القلم - الدار الشامیة، دمشق، الزحیلی، وهبه (۱۴۳۱). *موسوعه الفقه الاسلامی و القضايا المعاصره*، ج ۱. دارالفکر، دمشق، سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۶). *نظام النکاح فی الشریعہ الإسلامیة الغراء*. قم، مؤسسه امام صادق (ع). سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۰۹). *مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن*. چاپ دوم، ناشر: مؤسسه اهل بیت (ع)، بیروت. _____ (۱۴۱۳). *مهذب الأحکام* ج ۴. مؤسسه المنار، دفتر حضرت آیت الله، قم
- السرخسی، ابی بکر محمد بن احمد (۱۴۲۲ق). *المبسوط*. الطبعة الاولى، دار احیاء التراث العربی، بیروت. السعدی، ابی الحسن علی بن الحسین بن محمد (۱۴۰۴). *التتف فی الفتاوی*. تحقیق: صلاح الدین الناهی، الطبعة الثانيه، مؤسسه الرساله، بیروت.
- سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴). *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*. ناشر: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم. سمرقندی، نصر بن محمد بن احمد (بی تا). *بحر العلوم*. بی نا، بدون چاپ (نرم افزار جامع تفاسیر). الشافعی، امام محمد بن ادريس (۱۴۲۶). *الام*. الطبعة الاولى، دار ابن حزم، بیروت.
- الشربینی، شمس الدین محمد بن الخطیب (۱۴۲۴). *معنی المحتاج الی معرفه معانی الفاظ المنهاج*. دار الفکر، بیروت. شببانی، محمد بن حسن (۱۴۱۳). *نهج البیان عن کشف معانی القرآن*، ج ۱. بنیاد دایرة المعارف اسلامی، تهران. شیرازی، ابراهیم بن علی بن یوسف الفیروزآبادی (۱۴۲۴). *المهذب فی فقه الامام الشافعی*. الطبعة الاولى، دارالمعرفه، بیروت. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۵). *المقنع*، ج ۱. مؤسسه امام هادی علیه السلام، قم، صیمری، مفلح بن حسن (حسین) (۱۴۲۰). *غایة المرام فی شرح شرائع الإسلام* ج ۱. دار الیهادی، بیروت، لبنان طباطبایی سید محمد حسین (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۵. انتشارات اسلامی، قم، طبرسی، امین الإسلام، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. چاپ سوم، ناشر: انتشارات ناصر خسرو، تهران. طنطاوی، سید محمد (بی تا). *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*. ناشر: بی نام، (نرم افزار جامع تفاسیر). طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن (۱۴۰۷). *الخلاص*، ج ۱. دفتر انتشارات اسلامی وابسته، قم _____ (۱۳۶۵). *تهذیب الأحکام*. چاپ چهارم، دار الکتب الإسلامیة، تهران.
- _____ (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*. ناشر: دار احیاء التراث العربی، بیروت. عاملی، شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۰). *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة* ج ۱. کتابفروشی داورى، قم _____ (۱۴۱۳). *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*، ج ۱، مؤسسه المعارف الإسلامیة، قم
- الغریانی، عبدالرحمن (۱۴۲۳). *مدونه الفقه المالکی و ادلته*، الطبعة الاولى، مؤسسه الریان، بیروت. فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶). *کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحکام*، ج ۱. دفتر انتشارات اسلامی، قم، فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۰). *مفاتیح الغیب*، ج ۳. دار احیاء التراث العربی. بیروت فراهیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹). *کتاب العین*. چاپ دوم، ناشر: نشر هجرت، قم.
- القاری، علی بن سلطان محمد (۱۴۲۲). *مرقاہ المفاتیح*، الطبعة الثانيه، دارالکتب العلمیه، بیروت. القرضاوی، یوسف (۱۴۲۴). *من هدی الاسلام فتاوی معاصره*، ج ۱. المكتب الاسلامی، بیروت، قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴)، *الجامع لأحکام القرآن* ج ۱، ناشر: انتشارات ناصر خسرو، تهران، الغزالی، محمد بن محمد ابی حامد (۱۴۲۶). *الوجیز فی فقه الامام الشافعی*. المكتبه العصریه؛ بیروت. کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹). *الکافی*، ج ۱. دار الحدیث للطباعة و النشر، قم
- الکاسانی الحنفی، ابی بکر بن مسعود (۱۴۱۷). *بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع*. الطبعة الاولى، دار الفکر، بیروت. محمود عبدالرحمان (بی تا). *معجم المصطلحات و الألفاظ الفقہیة*. ۳ جلد، بدون ناشر.

مفید، محمدبن محمدبن نعمان عکبری (١٤١٣). *المقنعة*، ج ١. کنگرة جهانی هزاره شیخ مفید، قم
 نجفی، کاشف الغطاء، حسن بن جعفر بن خضر (١٤٢٢). *أنوار الفقاهة - کتاب الإجارة*، ج ١. مؤسسه کاشف الغطاء، نجف،
 نجفی، محمد حسن (١٤٠٤). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*، ج ٧. دار احیاء التراث العربی، بیروت،
 نسائی، احمد بن علی (١٤١١). *السنن الکبری*، ج ١. دار الکتب العلمیة، بیروت
 النووی، محیی الدین ابی زکریا یحیی بن شرف (١٤٣١). *منهاج الطالبین و عمده المفتین*. الطبعة الاولى، ناشر: شرکه القدس، قاهره.

References

- The Holy Quran

- Ibn Athir Jazri, Mubarak bin Muhammad (1988). *Al-Jeena fi Gharib al-Hadith and Athar*, Ismailian. Qom, IV. (in Arabic)
- Ibn Al-Arabi, Muhammad bin Abdullah bin Abu Bakr (Without Date). *The Rules of the Qur'an*, Bija (comprehensive interpretation software). (in Arabic)
- Ibn Anas, Malik (2004). *Mut'a al-Imam Malik*, Zayed bin Sultan Al Nahyan Institute for Charitable and Humanitarian Deeds, Emirates, first. (in Arabic)
- Ibn Jozi, Abul Faraj Abdurrahman bin Ali (-2001). *Zad al-Musir fi ilm al-tafsir*, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut; First. (in Arabic)
- Ibn Hajjaj, Muslim Ibn Hajjaj (1991). *Sahih Muslim, Dar al-Hadith*, Cairo, I. (in Arabic)
- Ibn Hajar Asqlani, Ahmad bin Ali (2003). *Fath al-Bari Sahih al-Bukhari*; Al-Maktabeh al-Asriya; Beirut. (in Arabic)
- Ibn Hazm, Abu Muhammad Ali bin Ahmed bin Saeed (Without Date). *al-Mahli*; Dar Al Jail; Beirut (in Arabic)
- Ibn Hanbal, Ahmad ibn Muhammad (1995). *Musnad al-Imam Ahmad ibn Hanbal*, Al-Risala Foundation, Beirut, first. (in Arabic)
- Ibn Hayyun, Nu'man bin Muhammad Maghribi (2006). *Foundations of Islam*, Publisher: Al-Bayt Institute, Qom, II. (in Arabic)
- Ibn Faris, Ahmed Ibn Faris (1983). *Ma'jam Maqaays al-Lagha*, publisher: Maktab Al-Alam al-Islami, Qom, first. (in Arabic)
- Ibn Qudama al-Maqdisi, Muwafiq al-Din Abdullah (2006). *al-Kafi fi fiqh of Ali Madhhab al-Imam Ahmad bin Hanbal al-Shibani*, al-Maktabeh al-Asriya, Beirut, first edition. (in Arabic)
- Ibn Manzoor, Muhammad Bin Makram (1993). *The Language of the Arabs*, Publisher: Dar al-Fakr for Printing and Distribution - Dar Sader, Beirut, Third edition. (in Arabic)
- Abu Dawud, Suleiman bin Ash'ath (1999). *Sunan Abi Dawud*, Dar al-Hadith, Cairo, first. (in Arabic)
- Askafi, Ibn Junayd, Muhammad Ibn Ahmad Katab Baghdadi (1995). *Ibn Junayd Fatawi Collection*, Islamic Publications Office, Qom, I (in Arabic).
- Alousi, Seyyed Mahmoud (1994). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azeem*, publisher: Dar al-Kitab al-Alamiyeh, Beirut, first. (in Arabic)
- Bojunordi, Seyyed Hasan bin Agha Bozor Mousavi (1998). *al-Qasas al-Fiqhiyah*, El-Hadi Publishing House, Qom, I. (in Arabic)
- Bahrani, Al-Asfour, Yusuf bin Ahmed bin Ibrahim (1984). *al-Hadaiq al-Nadrah fi Ahakam al-Utrah al-Tahira*, Islamic Publications Office, Qom, first. (in Arabic)
- Bukhari, Muhammad bin Ismail (1989). *Sahih al-Bukhari*, Egypt Arab Republic, Ministry of Endowments, Majlis-e-Ala for Islamic Affairs, Committee for the Restoration of Books of the Sunnah, Cairo, II (in Arabic)
- Baghdadi, Alaa al-Din Ali ibn Muhammad (1994); *Labab al-Tawil fi Maani al-Tanzir*; Dar al-Ketab al-Elamiya; Beirut; First. (in Arabic)
- Baghwi, Hossein bin Masoud (1999). *Ma'alim al-Tanzij in Tafsir al-Qur'an*, Publisher: Darahiya al-Trath al-Arabi, Beirut, first. (in Arabic)
- al-Talmsani al-Maliki, Abi Ishaq (2010); *Al-Lama fi fiqh al-Maliki*, Dar al-Afaq al-Arabiya. Cairo, first edition. (in Arabic)
- Al-Tamratashi, Shams al-Din (2007). *Rejection of al-Muhthar Ali al-Dur al-Mukhtar*, the margin of Ibn Abedin Ali Sharh al-Shaikh Ala al-Din Muhammad ibn Ali al-Hasakfi, Dar al-Marafa, Beirut, second edition. (in Arabic)
- Thaalbi Neishaburi, Abu Ishaq Ahmad bin Ibrahim (1991); *Revealing and explaining the interpretation of the Qur'an*. Publisher: Dar Ihya al-Trath al-Arabi, Beirut, first. (in Arabic)
- Jisas, Ahmad bin Ali (1984); *The rules of the Qur'an, research*: Mohammad Sadiq Qomhawi, publisher: Darahia al-Trath al-Arabi, Beirut (in Arabic)
- Haeri, Seyyed Ali bin Muhammad Tabatbayi (1997). *Riyad al-Masal*, Al-Bayt Institute, peace be upon him,

- Qom, first. (in Arabic)
- Al-Hajjawi al-Maqdisi, Musa bin Ahmed bin Musa bin Salem (2002); *Persuasion to seek profit*; There is al-Mulk Abd al-Aziz; Riyadh. (in Arabic)
- Hali, Ibn Idris, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad (1988); *My selection of Tafsir al-Tabayan*, publisher: Ayatollah Murashi Najafi Library; Qom; First. (in Arabic)
- _____ (1989). *Al-Saraer al-Hawi for Tahrir Al-Fatawi*, Islamic Publications Office, Qom, II. (in Arabic)
- Hali, Jamal al-Din, Ahmad bin Muhammad Asadi (1986). *al-Mahdaz al-Bara' in Sharh al-Mukhtasar al-Nafi*, Islamic Publications Office, Qom, first. (in Arabic)
- Hali, Allamah, Hasan bin Yusuf bin Motahar Asadi (2009). *Book of Fiqha*, Al-Bayt Institute, Qom, I. (in Arabic)
- _____ (1992). *Al-Qa'aim al-Ahkam fi Marafah Al-Halal and Al-Haram*, Islamic Publications Office, Qom, I. (in Arabic)
- Hali, Fakhr al-Muhaqqin, Muhammad bin Hasan bin Youssef (2088). *Explanation of al-Fawad in the explanation of the problems of rules*, Ismailian Institute, Qom, I. (in Arabic)
- Khomeini, Seyyed Ruhollah Mousavi (Beita). *Tahrir al-Usilah*, Dar El Alam Press Institute, Qom, 1. (in Arabic)
- Khoi, Seyyed Abu al-Qasim Mousavi (1996). *Al-Ahkam al-Raha fi Fiqh al-Shi'a*, Al-Munir Lal-Tapran and Al-Nashar, I. (in Arabic)
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Muhammad (1991). *Al-Qur'an vocabulary*, Publisher: Dar al-Qalam- Al-Dar al-Shamia, Damascus, first. (in Arabic)
- Al-Zahili, Wahba (2009). *Islamic Fiqh and Al-Qudsaya Moderna*, Dar al-Fikr, Damascus, first. (in Arabic)
- Sobhani Tabrizi, Jafar (1995). *Nizam al-Nakah in the Islamic Law of Al-Ghara*, Qom, Imam Sadiq Institute. (in Arabic)
- Sabzevari, Seyyed Abd al-Ali (1998). *Mohabeul-ur-Rahman fi Tafsir al-Qur'an*, Publisher: Ahl al-Bayt Institute (AS). Beirut, Edition: II. (in Arabic)
- 1992. (*Mahzab al-Ahkam*, Al-Manar Institute, Hazrat Ayatollah's Office, Qom, IV. (in Arabic)
- Al-Sarkhsi, Abi Bakr Muhammad bin Ahmad (2001); *Al-Mobsut*; Dara Haya al-Tratah al-Arabi; Beirut; first edition (in Arabic)
- Al-Saadi, Abi al-Hassan Ali bin Al-Husayn bin Muhammad (1983). *al-Natf fi al-Fatawi*. research: Salah al-Din al-Nahi, al-Rasalah Institute, Beirut, second edition. (in Arabic)
- Siyuti, Jalal al-Din (1983). *Al-Dar al-Munthur in Tafsir al-Mathur*, Publisher: Ayatollah Murashi Najafi Library, Qom. (in Arabic)
- Samarqandi, Nasr bin Muhammad bin Ahmad (Bita). *Bahrul Uloom*, Bi Na, out of print. (comprehensive interpretation software) (in Arabic)
- Al-Shafi'i, Imam Muhammad ibn Idris (2005). *Al-Alam, Dara ibn Hazm*, Beirut, first edition. (in Arabic)
- Al-Sharbini, Shams al-Din Muhammad bin al-Khatib (2003); *Maghni al-Muhtahaj*, who knows the meanings of the words of al-manhaj; Dar al-Fakr Beirut. (in Arabic)
- Shibani, Muhammad bin Hassan (1992). *Nahj al-Bayan on discovering the meanings of the Qur'an*, Islamic Encyclopaedia Foundation, Tehran, first. (in Arabic)
- Al-Shirazi, Ibrahim bin Ali bin Yusuf al-Firouzabadi (2003). *Imam al-Shafi'i's jurisprudence Dar al-Marifah*; Beirut; first edition (in Arabic)
- Sadouq, Muhammad bin Ali bin Babouyeh (1994). *Al-Muqnaq*, Institute of Imam Hadi, peace be upon him, Qom, first. (in Arabic)
- Saimri, Muffleh bin Hassan (Hossein) (1999). *Ghaya al-Maram in the description of Islamic laws*, Dar al-Hadi, Beirut-Lebanon, I. (in Arabic)
- Tabatabayi Seyyed Muhammad Hossein (1996). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*, Islamic Publications, Qom, 5th edition. (in Arabic)
- Tabarsi, Amin al-Islam, Fazl bin Hasan (1993). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, Publisher: Nasser Khosrow Publications, Tehran, Edition: Third. (in Arabic)
- Tantawi, Seyyed Muhammad (Bita). *al-Tafsir al-Wasit for the Holy Qur'an*, publisher (anonymous). (comprehensive interpretation software). (in Arabic)
- Tusi, Abu Jafar, Muhammad bin Hassan (1986). *Al-Khalaf*, Islamic Publications Office, Qom, I. (in Arabic)
- 1986 *Tahdeeb al-Ahkam*, Dar al-Kutub al-Islamiyya, Tehran, print: 4. (in Arabic)
- (Beita). *Al-Tabyan in Tafsir al-Qur'an*, Publisher: Dar Ahya Al-Tarath al-Arabi, Beirut. (in Arabic)
- Aamili, Shahid Thani, Zain al-Din bin Ali (1989). *al-Rawda al-Bahiya fi Sharh al-Lama' al-Dumashqiyya*, Davari bookstore, Qom, first. (in Arabic)
- (1992) *Masalik al-Afham to the revision of Sharia al-Islam*, Al-Maarif Islamic Foundation, Qom, first. (in Arabic)

- Al-Gharyani, Abd al-Rahman (2002); *al-Maliki fiqh and adlata*; El Rayan Institute; Beirut; first edition(in Arabic)
- Fadel Handi, Muhammad bin Hasan (1995). *Kashf al-Latham and al-Ibham on the rules of al-Ahkam*, Islamic Publishing House, Qom, first. (in Arabic)
- Fakhr al-Din Razi, Abu Abd Allah Muhammad ibn Omar (1999). *Mafiyat al-Gheeb*, Dar Ahyaya al-Trath al-Arabi, Beirut, III. (in Arabic)
- Farahidi, Khalil bin Ahmed (1988). *Kitab al-Ain*, Publisher: Hijrat Publishing House, Qom, second edition. (in Arabic)
- Al-Qari, Ali bin Sultan Muhammad (2001). *Markah al-Mufatih*, Dar al-Kutb al-Alamiya, Beirut; second edition(in Arabic)
- Al-Qaradawi, Youssef (2003). *Man Hadi al-Islam Fatawi mazaarih*, al-Maktab al-Islami, Beirut, first. (in Arabic)
- Qurtobi, Muhammad bin Ahmad (1985). *Al-Jamee Lahkam al-Qur'an*, Publisher: Nasser Khosrow Publications, Tehran, 1(in Arabic)
- Al-Ghazali, Muhammad bin Muhammad Abi Hamed (2005); *al-Awjiz fi fiqh of al-Imam al-Shafi'i*; Al-Maktabeh al-Asriya; Beirut; first edition(in Arabic)
- Kalini, Abu Jafar, Muhammad bin Yaqoob (2008). *Al-Kafi*, Dar al-Hadith for printing and publishing, Qom, first. (in Arabic)
- Al-Kasani al-Hanafi, Abi Bakr bin Masoud (1996); *The innovation of the arts in the order of the laws*; Dar al-Fakr, Beirut; first edition(in Arabic)
- Mahmoud Abd al-Rahman (Without Date). *Dictionary of Al-Tirmidhom and Al-Alfaz al-Fiqhiya*, 3 volumes, no publisher. (in Arabic)
- Mofid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man Akbari (1 1992). *Al-Maqna'a*, World Congress of Hazara Sheikh Mofid, Qom, I. (in Arabic)
- Najafi, Kashif al-Ghita, Hasan bin Jafar bin Khizr (2001). *Anwar al-Faqaha - Kitab al-Ijara*, Kashif al-Ghita Institute, Najaf, first. (in Arabic)
- Najafi, Muhammad Hassan (1983). *Jawaharlal Kalam in the description of the laws of Islam*, Dar Ihiya al-Trath al-Arabi, Beirut, 7th. (in Arabic)
- Nasa'i, Ahmad bin Ali (1990). *Al-Sunan Al-Kubara*, Dar Al-Kutub Al-Elamiya, Beirut, first. (in Arabic)
- Al-Navi, Muhyiddin Abi Zakaria Yahya bin Sharaf (2009); *Menhaj al-Talbeen and Major al-Muftin*; Publisher: Al-Quds Company; Cairo; first edition(in Arabic)